

УДК 808.3

М. М. Фащенко

**ДО ПРОБЛЕМ ОРФОЕПІЇ: АФРИКАТИ [да] ТА [дж]
В ОКРАШСЬКОМУ ЛІТЕРАТОРГОМУ МОВЛЕННІ**

Нормативна вимова [д] як африката перед свистячими та шиплячими приголосними сьогодні є важливою орфоепічною проблемою, що вимагає додаткового наукового обґрунтування.

Ключові слова: орфоепія, орфоепічна норма, африкати, кореляція приголосних.

The article stresses that there is a number of problems in modern pronouncing which requires deep and substantial explaining. For example the affrication of explosive consonants before sibilant consonants.

Key words: pronouncing, pronouncing standard, affricates, consonant correlation.

Літературна норма вимови [дж] та [дз], зокрема асимілятивного характеру як реалізація слабких [д], [д'], сьогодні є складною орфоепічною проблемою. Як правило, важко впроваджується у мовлення звук, не властивий певній артикуляційній базі. Але органічність для української мови дзвінких африкат [дж] та [дз] засвідчена історією. Зазначивши, що переважна частина українських слів із звуком [дз] належить до питомої лексики [7: 799], не заперечуючи засвоєння частини іншомовних слів із цим звуком, Ю. Шевельов доводить питомість цього африката для української мови: "Оскільки система фонем української мови не мала дзвінкого відповідника [ц], у ній було вільне місце для [дз]. Крім того, для нього існувала й особлива роль у чергуванні приголосних, адже після поновлення [г] саме [дз] міг правити

за його альтернант, лишаючи для [з] функцію альтернанта [г]: дзига: дзидзі проти крига: кризі” [8: 800].

В. Німчук твердить, що “дзвінкий аффрикат [дз] з’явився ще в праслов’янській мові як наслідок так званої другої палаталізації вибухового [г] (nodze нозі)””; “у частині праслов’янських діалектів палаталізація відбулася в сполучі $gv' \rightarrow dz'v'$ (dzvězda)” [4: 7].

Залишаються не до кінця з’ясованими фактори, які зробили функціонування цієї фонemi вразливим, витісняючи її із законного місця. “Незважаючи на такі сприятливі передумови, звук [дз] в українській мові глибоко не закоренився”, — зазначає Ю. Шевельов [8: 800]. “Малоймовірно, щоб початковий [дз] зберігся у відповідних словах з праслов’янської давнини”, — наголошує саме на початковій позиції В. Німчук [4: 7].

Отже, [дз] зумовлений і фонологічно, і морфологічно, займає визначене місце і не конкурує з іншою фонемою. Правда, до недавнього часу, до відновлення прав орфографічного позначення [г] буквою Г, у підручниках альтернація дзига — дзидзі і відтворювалася на письмі як дзига — дзизі. Усунення фонemi [дз] із парадигми іменників, хоча й порівняно невеликої їх кількості, завдавало значної шкоди фонологічній системі української мови. Підміна літери спричинила заміну фонemi.

На звуковому, мовленнєвому, рівні [дз] не лише не втратився, а набув значного підкріплення: цей аффрикат появився як наслідок асиміляції (під дзеркалом, Гандзя) або дисиміляції (з дзеркалом) [3: 8]. Виробилася мовленнєва традиція вимовляти [д] як [дз] перед свистячим звуком, хоча це явище фіксоване у писемних пам’ятках старої й нової літературної мови лише зрідка. Орфоепічною нормою є реалізація у мовленні /д/ як [дз] через нейтралізацію способу творення перед сильними свистячими [з], [з’], [с], [с’], [дз], [дз’], [ц], [ц’].

Нижче подана таблиця, складена за двотомним орфоепічним словником, містить матеріал про сполучення кінцевого [д] префікса з кореневим свистячим, що у певній мірі характеризує сферу поширення даного асимілятивного явища.

Отже, ≈680 словникових префіксованих лексем вимагають нормативної вимови аффриката [дз] на місці [д].

У даній фонетичній ситуації, на мовленнєвому рівні, [дз’] появляється у парадигмі іменників жіночого та чоловічого роду з кінцевим кореня [д]: зарядка — заря [дз’]ці, колядка — коля [дз’]ці, канадець — кана [дз’]ця, виходець — вихі [дз’]ця (за даними інверсійного словника, таких лексем відповідно 200 та 60).

Словом, за дотримання вимовних норм цей звук впливає на колорит усного літературного мовлення.

Значні вимовні проблеми створює функціонування афrikата [дж] у сучасній українській літературній мові. Цей звук також давній і органічний для української мови: існував ще з протоукраїнських часів, а з поширенням [дз] зазнав поживавлення десь після XVII ст. (8: 802). В Німчук наголошує на поширенні [дж] на величезній території, він засвідчений як альтернант [д] у формах буджу, пробуджений, пробудження. Походження його викликає різнобій думок, як і графічне позначення протягом тривалого розвитку старої української літературної мови [4: 10].

Вторинний [дж] появився в українській мові як явище афrikатизації [ж]: джерело — із жерело, подзвінчення [ч]: джмелик — чмелик, бджола [8: 803]. “Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.” фіксує лише три слова із початковим [дж]. Відносно обмежений обсяг слів, думаємо, зумовлений рідкісним позначенням названої фонеми диграфом дж у пам’ятках, що становили джерельну базу словника.

Префікс	Свистячий звук	Кількість слів	Приклади
від-	[з]	23	відзвітувати [v'ídʒzv'ítuváti ^е]
	[дж]	8	віддзьобувати [v'ídʒ/: óbuvati ^е]
	[с]	202	відсапатися [v'ídʒsápati ^е /a]
	[ц]	16	відцвілий [v'ídʒcv'íli ^е й]
		249	
над-	[з]	16	надзвук [nadʒzvúk]
	[дж]	3	наддзьобок [nadʒ: óbok]
	[с]	40	надсада [nadʒsáda]
	[ц]	1	надцілкий [nadʒcv'ílki ^й]
		60	
під-	[з]	22	підзолистий [p'ídʒzóli ^е сти ^е й]
	[дж]	3	піддзеркальний [p'ídʒ: e ^н ркал ^н и ^е й]
	[с]	312	підсумок [p'ídʒsumok]
	[ц]	12	підцензурний [p'ídʒce ^н зур ^н и ^е й]
		349	
перед-	[з]	3	передзахідний [pe ^н re ^н ʒzáx'ídni ^е й]
	[дж]	—	
	[с]	16	передсвіт [pe ^н réʒcv'it]
	[ц]	—	
		19	

За даними двотомного орфоепічного словника, слів із початковим [дж] — 76, у їх складі і власне українські за походженням слова, і за-своєні з інших мов, де звук, близький до цього африката, став арти-кулюватися згідно з даними вимовної бази української мови як [дж]: [джаз], [джем], [джок], [джоуль] [5. I: 376—377].

За даними інверсійного словника, укладеного на базі одинадцяти-томного академічного Словника української мови (К., 1970—1980), у сучасній українській літературній мові фонема [дж] виступає як аль-тернант фонемі [д] у 570 дієсловах типу: лагодити (похідні: лагоджу, лагоджений, лагодження), зцідити (похідні: зціджу, зціджений, зцід-ження), охолодити (похідні: охолоджу, охолоджений, охолодження, охолоджувач) і т. д. Якщо цифру 570, що встановлена за кількістю дієслів, збільшити принаймні втричі за ймовірною наявністю похід-них, то маса лексем значно збільшиться, надійно свідчаючи про часто-вживаність [дж] на фонемному рівні. Ця кількість незрівнянно збіль-шиться, якщо зважити на формовживання, адже в парадигмі кожного із цих слів [дж] зберігається. Підкреслюємо: на фонемному рівні.

За вимовними нормами усне українське літературне мовлення має засвідчити вживання [дж] як алофона [д] під впливом шиплячих [ж], [ш], [дж], [ч]. Отже, другим потужним джерелом [дж] в усному ук-раїнському літературному мовленні має бути африкатизація [д] перед шиплячими як наслідок регресивної асиміляції за місцем і способом творення. Через наявність значної кількості префіксів і прийменників з кінцевим [д] сполучень [д] з шиплячим у мові величезна кількість. Префіксовані структури легко підраховуються за словником, прий-менникові — важко, оскільки немає довідника, який би фіксував усі іменники з прийменниками.

Оглянемо мовні ресурси, які містить двотомний орфоепічний словник української мови. Префікс від- наявний у сполученні з ко-реним [ж] у 21 слові: віджарити [v'іджжари́ти]; із [ш] — у 54 словах: відшукати [v'іджшукати́]; із [ч] — у 72 одиницях: відчай [v'іджчай], із щ [шч] — 17¹. Отже, від- як префікс у сполученні з шиплячими ви-являється у 164 початкових формах слів. Кількість формовживань збільшується в 10-15 разів у залежності від обсягу парадигми пов-нозначних слів.

Інші префікси у сполученні з шиплячими подаємо в таблиці.

¹ Словник не подає асиміляцію у цих словах: відщепити [v'ідшче́пати], відщипати [v'ідшчи́пати]; вважаємо це за недогляд, оскільки графічне позначення буквою щ фо-нем /шч/ не впливає на вимову.

Префікс	Свистячий звук	Кількість слів	Приклади
над-	[ж]	2	наджити [над ^ж : и ^д ати]
	[ш]	8	надшивати [над ^ж ши ^в ати]
	[ч]	7	надчерепний [над ^ж че ^р е ^п ний]
	[шч]	4	надщербити [над ^ж шче ^р біти]
		21	
перед-	[ж]	2	переджнивний [пе ^р е ^д ж ^н івний]
	[ш]	2	передшлунок [пе ^р е ^д ж ^ш лу ^н ок]
	[ч]	6	передчасний [пе ^р е ^д ж ^ч асний]
		10	
під-	[ж]	25	піджарка [п ^і д ^ж ж ^а рка]
	[ш]	60	підшипник [п ^і д ^ж ш ^і п ^н ик]
	[шч]	8	підщепа [п ^і д ^ж че ^п а]
		93	

Отже, за початковими формами слів, фіксованими словником, кінцевий [д] префіксів від-, над-, перед-, під-, сполучаючись із свистячим кореня, зазнає уподібнення за способом творення, тобто переходу в [дз], у ≈680 словах, а у сполученні із шиплячим, змінюючи місце і спосіб творення, переходить у [дж] — в ≈290 словах.

Якщо врахувати формовживання повнозначних слів, то цей матеріал збільшиться в 10-12 разів, сягнувши кількох тисяч.

Прийменники від, над, перед, під, з-під, з-попід, серед, поперед, посеред у сполученні з повнозначним наголошеним словом, як правило, виступають у ролі клітики, становлячи разом з ним фонетичне слово, у межах якого закономірно відбуваються звукозміни, у даному разі зміна [д]— [дз] та [д]— [дж]. Наприклад, відзнака [в^ід^знака] і від знака [в^ід^знака], під жаром [п^ід^жж^аром] і піджарка [п^ід^жж^арка] є фонетичними словами і характеризуються попарно однаковими звукозмінами. Якщо зважити на величезну кількість прийменникових конструкцій із названими звукосполуками, то можна твердити про потужні ресурси реалізації африкатів [дз] та [дж] у сучасному літературному мовленні¹.

Дзвінкі африкати асимілятивного характеру [дз] та [дж] прищиплюються в усному нормативному мовленні з великим зусиллям. Легше засвоюються зміни [т]→ [ц], [т]→ [ч]. Оскільки [т] та [д] ко-

¹ Грубою помилкою є вимова [д'] як [дз'] перед голосним, що часто зустрічається у мовленні людей, які мають іншу, рідну їм, артикуляційну базу. Дошкульні факти про мовні огріхи працівників радіо та телебачення містить стаття Г. Халимоненка "Що таке жыцьа дзідзіф?" (життя дідів) (Літ. Україна. — 2008. — 27 березня).

релюють за дзвінкістю-глухістю, процеси зміни способу творення із зімкненого на зімкнено-щілинний в однакових фонетичних умовах мають бути однакові. Але домінування процесу оглушення дзвінкого на значній території України, зокрема південної та західної, робить цілком природним засвоєння вимови: пишеться як [пійше^ц: а], вітчим як [v'іч: и^м], а звукову реалізацію людство як [л'удз^тство], солодший як [солódж^ший] ніби штучною.

Щорічне анонімне опитування студентів першого курсу філологічного факультету у другому семестрі навчального року, коли вивчається курс фонетики, провадиться з метою виявлення як базових знань, так і міри засвоєння поточного матеріалу вузівської програми. Щоразу найвразливішим місцем виявляється вимова дзвінких африкат асимілятивного характеру, тобто вимова [дз], [дз'], [дж] на місці [д], [д'] перед свистячими та шиплячими звуками.

Цієї вимовної особливості випускники школи 1996–2007 років не знали, за окремими винятками, коли 1–2 особи зазначали вимову ві [дз]сутній, вселю [дз']ське. Переважало оглушення [д] до [т] та копіювання письмового позначення — тобто [д]. Із 80 опитаних у 2008 році правильну відповідь подали 5 осіб. Що стосується вимови [дж], то цей звук респонденти майже не фіксують, із 80 відповідей правильною — пі [дж]живлення — була лише одна. Мали нагоду опитати групу вчителів на курсах підвищення кваліфікації: 66% вимову відсвіт подали як ві [т]світ, 28% — як ві [д]світ, кілька осіб — як ві [ц]світ і лише 2 особи — як ві [дз]світ. Що стосується [дж] (пі [дж]жарка, ві [дж]чувати), то не було жодної правильної відповіді [7].

Звертаємося до шкільних підручників, до розділу орфоепії: у 5 класі про ці правила вимови не йдеться, у підручнику для 10–11 класів у схемі “Запам’ятайте основні правила вимови” [1: 30–31] також немає цієї орфоепічної норми. Виходить, що випускники школи, більшість з яких у майбутньому не вивчатиме української орфоепії, за винятком студентів філологічного та деяких мистецьких факультетів, про цю норму вимови не чули. У теорії вона є — на практиці її немає.

Існує кілька критеріїв обґрунтування певної орфоепічної норми. Один із них — це частота і послідовність відбиття відповідної вимови у писемних пам’ятках нової української літературної мови 19 — початку 20 ст.: за відсутності обов’язкових писемних правил при неминучості фонетизації орфографії пам’ятки фіксують найорганічніші для мови і найвиразніші вимовні явища.

У фіксації пам'ятками африкатизації проривних [д], [д'] та [т], [т'] є своєрідності: глухий [т'] у варіанті [ц'] виступає майже послідовно у граматиці О. Павловського, у рукописах Т. Шевченка, творах П. Куліша та ін. [на письмі у формах дієслів -тця, -тцця, -ця, -цця, -цьця]. [т] часто передається як [ц], наприклад, у “Хуторній поезії” П. Куліша послідовно: оцців, оццеві, сиріцтво, деспоцтво.

Зміна [д] на [дз] під впливом свистячих у новій літературній мові не фіксується до 80-х рр. 19 ст., хоча зрідка трапляється у старій літературній мові. “Хуторна поезія” П. Куліша з її майже цілком фонетичним правописом представила: благорóдзтво, ехíдзтво, людзкі́м, кгорóдзькій, сусíдзького та ін. В. Сімович у граматиці, надрукованій 1918 року, подаючи слова типу багацтво, брацтво, де наявна асимілятивна зміна [т] в [ц], прикладів із дзвінким [д]— [дз] не називає.

Приголосний [д], що зазнає асимілятивної зміни за місцем і способом творення під впливом наступного шиплячого, виступає у пам'ятках виключно у варіанті [ч] (а не [дж]), тобто з оглушенням: оччепицьця, оччинявъ; нач чолóм, віччáлили, доклáчкики.

Постає питання, на яке відповісти важко: не було у діалектній вимові [дз] та [дж] на місці [д] чи не було усталеної традиції передавати ці африкати на письмі, адже, на відміну від [ц] і [ч], вони не мали в українській абетці одного, усталеного писемного знака?

Докладно пояснюючи історію вироблення графічного знака дж для [дж], А. Кримський наголошує на відмінності звучання од-жимáти, під-живі́тися від джеркотіти, ра́джу. Як свідчать наведені приклади, вчений не сприймав вимови [д] як [дж] перед шиплячим [ж]. Напевно, такої вимовної традиції не було [3: 35–36].

Суть проблеми, про яку йдеться, полягає у тому, що, по-перше, теоретично правило орфоепії існує, а практично навички вимови не формуються, насамперед школою. По-друге, виникає питання про наукове обґрунтування самої норми. Чи обов'язковою є симетрія у звукозмінах корелюючих пар у тих самих фонетичних умовах? Якщо нормою, достатньо підтвердженою мовною практикою, є зміна [т], [т'] → [ц], [ц'], [ч], то чи обов'язково дзвінкий корелят цих фонем [д] має реалізуватись у тій же позиції як [дз], [дж]? Асиметрія у звукозмінах українського літературного мовлення має місце: глухий у позиції перед дзвінким втрачає глухість, а дзвінкий перед глухим — втрачає дзвінкість лише в окремих випадках, за більшістю наукових джерел, це стосується [з] та [г] в досить обмежених умовах. Отже, привід для

розмови про обов'язкову чи необов'язкову симетричність звукозмін цілком логічний.

Будь-які теоретичні положення, що нормують літературне мовлення, мають відбивати найістотніші особливості загальнонаціональної мови, бути органічними і природними для засвоєння.

1. Вороніна В. І. Українська мова. 10–11 клас. — Запоріжжя: Прем'єр, 2007.
2. Інверсійний словник української мови. — К.: Наукова думка, 1985.
3. Крымскій А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. — Москва. — 1907.
4. Німчук В. В. Історія дзвінких аффрикат і засобів їх позначення в українській мові // Мовознавство. — 1992. — № 2. — С. 7–14.
5. Орфоепічний словник української мови: В 2 т. — К.: Довіра, 2001 — 2003.
6. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Львів, 2001. — Вип. 8.
7. Фащенко М. Українська орфоепія — теорія і практика // Записки з українського мовознавства. — Одеса. — 1999. — Вип. 6. — С. 3–9.
8. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. — Харків: Акта, 2002.